

Γεώργιος Αραμπατζής

«Βοιωτούς ονομάζειν»

Σημειώσεις για την πολιτική φιλοσοφία της Άννας Κομνηνής

Κάπου στην *Αλεξιάδα*¹, στο περίφημο δηλαδή ιστορικό έργο της πριγκίπισσας Άννας Κομνηνής, κόρης του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, αφήγηση της βασιλείας του πατέρα της, αλλά και πανηγυρικός του, η συγγραφέας δικαιολογείται για κάποια κακόχη ονόματα που χρησιμοποιεί, επικαλούμενη τον Όμηρο προς υπεράσπισή της· γράφει: «*Τόπος δε ούτος εγγύς της Βοούσης· ονόματα δε ταύτα των εν τοις μέρεσιν εκείνοις τόπων. Και μεμφέσθω μηδείς ημίν τοιούτοις χρωμένους ονόμασι βαρβαρικούς και αφ'ων έστι το ύφος της ιστορίας καταμαίνεσθαι· ουδέ γαρ ουδ' Όμηρος απηξίωσε Βοιωτούς ονομάζειν και τινας βαρβαρώδεις νήσους δια την της ιστορίας ακρίβειαν*» (X, 8, 1). Πρόκειται για ένα σχόλιο σχετικά γνωστό, από το γεγονός και μόνο ότι το αναφέρει ο Κρουμπάχερ στο κεφάλαιο που αφιερώνει στην Άννα Κομνηνή, όπου και σημειώνει ότι «το ιδεώδες της Άννης είναι ο αττικισμός» και ότι σε αντίθεση προς την «βυζαντινή και εκκλησιαστική συνήθεια», η συγγραφέας «αναστρέφεται εντός του γνησίου ανθρωπισμού»². Νεώτεροι μελετητές αμφισβήτησαν μία τέτοια συσχέτιση με τον ανθρωπισμό³. Είναι αλήθεια πάντως ότι στην *Αλεξιάδα* συναντούμε διαρκώς παραπομπές στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Πολύ χαρακτηριστικά, το έργο αρχίζει με μία παράθεση αποσπάσματος από

1. Στην εργασία μας, εδώ, θα χρησιμοποιήσουμε την έκδοση *Anne Comnène, Alexiade* (Règne de l'empereur Alexis I Comnène), έκδοση και μετάφραση στα γαλλικά του Bernard Leib, S.J., Paris, Les Belles Lettres, Collection Byzantine, σε 3 τόμους: τ. I (βιβλία 1-4), 1937, CLXXXII + 178 σ., τ. II (βιβλία 5-10), 1943, 246 σ., τ. III (βιβλία 11-15), 1945, 306 σ. Οι παραπομπές θα γίνονται με βάση τη διαίρεση σε βιβλία, κεφάλαια και χωρία.

2. Πβ. Καρλ Κρουμπάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, Γεν. εισαγ. Ν.Β. Τωμαδάκη, μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, τ. 1, Αθήνα, Πάπυρος, 1955, σ. 283 και σημ. 1.

3. «Ο ανθρωπισμός δεν είναι μόνον αρχαιομάθεια και στροφή προς την γλώσσαν και το ύφος των αρχαίων κειμένων. Είναι μία καθολική απάρνησις της μεσαιωνικής κοσμοθεωρίας και των δεσμών της, στηριζομένη εις τον διανοητικόν και αισθητικόν πλούτον της αρχαιότητος. Τούτο όμως δεν δυνάμεθα να είπωμεν εν γένει δια τους βυζαντινούς αρχαιομαθείς και δη δια την Άνναν την Κομνηνήν... Ο Κρουμπάχερ παρατήρησεν ορθώς την αρχαιομάθειαν της Άννης, αλλ'αβασίμως, κατά την γνώμην μου, απεκάλεσε την αρχαιομάθειαν ταύτην ανθρωπισμόν» R. Katicic, «Η αρχαιομάθεια και το επικόν πνεύμα εις την Αλεξιάδα της Άννης της Κομνηνής», *Επετ. Εταιρ. Βυζ. Σπουδ. ΚΘ*, 1959, σ. 86.

τραγικό συγγραφέα, τον Σοφοκλή, και τελειώνει με έναν άλλο τραγικό, τον Ευριπίδη. Η συγγραφέας, ήδη από το περίφημο «Προοίμιο»⁴ του βιβλίου της, κάνει γνωστά τα αναγνώσματά της: έχει διαβάσει Πλάτωνα και Αριστοτέλη (*Πρ.* I, 2), ενώ παραθέτει και ολόκληρη πρόταση από τον Πολύβιο (*Πρ.*, I, 3). Οι πιο συχνές αναφορές όμως της *Αλεξιάδας* γίνονται στο ομηρικό έργο⁵. Η ίδια, σε κάποια στιγμή προσωπικής εξομολόγησης, εμφανίζεται να μιλάει στον εαυτό της με το ομηρικό «*Τέτλαθι δη κραδίη· και κύντερον άλλο ποτ'έτλης*» (XIV, 3, 6) — «*Άντεξε καρδιά μου, τόσα άντεξες μέχρι τώρα*». Να υπενθυμίσουμε, εδώ, ότι οι εκφράσεις αυτο-λύπησης και θλίψης είναι πάρα πολύ συχνές στην Κομνηνή, ίσως επειδή η πριγκίπισσα, ή η «καισάρισα» σύμφωνα με το αξίωμα του σύζυγου της Νικηφόρου Βρυέννιου, αν και πρωτότοκη και «πορφυρογέννητη», αναγκάστηκε να ξεχάσει τον θρόνο, που σχεδίαζε να κρατήσει για τον εαυτό της και τον σύζυγό της, και που κέρδισε ο αδελφός της Ιωάννης· μετά από το θάνατο του πατέρα της οδηγήθηκε στο περιθώριο, ξεχασμένη από τους περισσότερους όπως λέει και η ίδια με πικρία⁶.

4. Για το «Προοίμιο» της *Αλεξιάδας*, βλ. την ανάλυση του Αθ. Καμπύλη, «Zum "Program" der Byzantinischen Historikerin Anna Komnene», *Δώρημα Hans Diller. Zum 70. Geburtstag. Dauer und Überleben des Antiken Geistes, Griechische Humanistische Gesellschaft*, Αθήνα 1975, σσ. 127-146.

5. Ενδεικτικά αναφέρουμε: ο Καίσαρ Δούκας απευθύνει σε κάποιον που συναντά στο δρόμο το ομηρικό «*τις, πόθεν εις ανδρών;*» (II, 6,6) — ο Γεώργιος Παλαιολόγος ονομάζεται «*τειχεσιπλήτης*», όπως δηλαδή αποκαλεί ο Όμηρος τον Άρη (II, 10, 2) — στο στρατόπεδο πριν από την μάχη, όταν όλοι κοιμούνται αλλά όχι και ο αυτοκράτορας, διαβάζουμε: «*αλλά επει νύξ κατέλαβεν, άλλοι μεν ρα θεοί τε και άνερες υπκορουσαι, τούτο δη το της Καλλιόπης Ομήρου, εύδον τον δε αυτοκράτορα Αλέξιον ούκ έχε νήδυμος ύπνος*» (VII, 11, 1) κ. ά. Ακόμη και σε στόματα βαρβάρων η Κομνηνή βάζει ομηρικά λόγια, ίσως σε μια προσπάθεια εξύψωσης του «φαύλου» υλικού της. Έτσι, η γυναίκα του νορμανδού επιδρομέα Ρομπέρτου, Γαΐτα, στους φεύγοντες στρατιώτες κραυγάζει κάτι σαν το ομηρικό: «*μέχρι πόσου φεύξεσθε; στήτε, άνερες έστε*» (IV, 6, 5) και ο εμίρης Τζαχάς «*το ομηρικό εκείνο έπος εδόκει λέγων "νύξ ήδη τελέθει, αγαθόν και νυκτί πιθέσθαι"*» (VII, 8, 10). Βλ. και R. Katicic, «*Άννα η Κομνηνή και ο Όμηρος*», *Επετ. Εταιρ. Βυζ. Σπουδ. έτος ΚΖ'*, 1957, σσ. 213-223.

6. «*Εγώ μεν γαρ τας εμαντής συμφορας αποδυρόμενη, κατά τότε καιρού τρεις βασιλείς θρηνούσα, τον πατέρα και αυτοκράτορα, και την εμήν δεσπότιν και μητέρα και βασιλίδα, και τον εμόν, οίμοι, σύζυγον καισάρα εγγωνιάζω τα πολλά και βιβλίους και Θεώ προσανάκειμαι... Και τούτοις γαρ ημάς κατεδίκασαν οι κρατούντες τοις ατοπήμασι μηδέ θεατούς είναι, αλλ' εστυγημένους τοις πλείοσιν*» (XIV, 7, 6). Για μια κλασσική προσωπογραφία της Άννας, βλ. G. Buckler, *Anna Comnena*, London 1929· βλ. επίσης την εισαγωγή του Leib, στην έκδοση της *Αλεξιάδας*, ό.π., τ. 1, CLXXXII σσ. Για μια θεματική ταξινόμηση του περιεχομένου της *Αλεξιάδας*, βλ. Σ. Αντωνιάδη, «*Η περιγρα-*

Μια από τις βασικές διακρίσεις που εκφράζονται στο βιβλίο, για να επανέλθουμε στο ζήτημα που τίθεται με το σχόλιο περί του ονόματος «βοιωτοί», είναι εκείνη μεταξύ βαρβάρων και βυζαντινών. Η διάκριση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι το Βυζάντιο είναι, φυσικώς τω λόγω, δεσπότης των άλλων εθνών⁷. Η θέση αυτή κυριαρχίας δημιουργεί έχθρα στους βαρβάρους, που είναι ικανοί για κάθε βιαιότητα⁸. Κοντά σε αυτή τη διαφορά, υπάρχει και μια άλλη, αυτή ανάμεσα στον όγλο και τους «μείζονος τύχης», και ιδιαίτερα σε όσους από αυτούς τους τελευταίους είναι γεννημένοι στην αίθουσα με την πορφύρα, όπως η ίδια. Ο όγλος δεν μπορεί να καταλάβει την πολιτική ζωή, η οποία «πλαγίως πως και υποκεκρυμμένως και ουδέ τοις πολλοίς γνωρίμωσ υπάγεται» (V, 9, 7). Φαύλοι, επίσης, είναι και όσοι δεν μετέχουν της ελληνικής παιδείας, δεν χειρίζονται μάλιστα σωστά την ελληνική γλώσσα και την ρητορική, όσο πεπαιδευμένοι αλλιώς και αν είναι. Παράδειγμα, ο καταδικασμένος ως αιρετικός, «ύπατος των φιλοσόφων», διάδοχος του Ψελλού, Ιωάννης Ιταλός, που «περί τε την γραμματικήν εχώλευε τέχνην και του ρητορικού νέκταρος ουκ εγεύσατο» (V, 8, 6), ικανώτατος στην διαλεκτική τέχνη, αλλά «ασυνταξίας δε κακίαν και σολοικισμόν σποράδην διερριμένον παντάπασιν ουκ εξέφευγον» (V, 8, 8). Αντίθετα, όσοι δίδονται ως υποδείγματα μέσα στο βιβλίο, με πρώτο τον ίδιο τον αυτοκράτορα Αλέξιο, αλλά και λόγιοι σαν τον Ευστράτιο Νικαίας⁹, είναι επιδέξιοι χειριστές της γλώσσας και δεινοί ρήτορες. Δεν είναι λοιπόν περίεργο που η προηγίπισσα, αποφεύγει τα μη ελληνοπρεπή ονόματα και τις βαρβαρικές λέξεις, αν και κάποια κακόχη ονόματα είναι υποχρεωμένη να τα αναφέρει «ει και το σώ-

φική στην "Αλεξιάδα". Πως η Άννα Κομνηνή βλέπει και ζωγραφίζει πρόσωπα και χαρακτήρες», *Ελληνικά Ε'*, 1932, σσ. 255-276 και Γ. Μίντσης, «Το "ερωτικό" στοιχείο στην "Αλεξιάδα" της Άννας Κομνηνής», *Βυζαντιακά* 16, 1996, σσ. 89-142, όπου και κάποιες διανοίξεις προς την ψυχανάλυση.

7. «Φύσει γαρ ούσα δεσπότης των άλλων εθνών η βασιλεία Ρωμαίων εχθρωδώς διακείμενον έχει τον δούλον» (XIV, 7, 2)

8. «Οι δε αίμασιν ανθρώπων λαφύξαι μειρόμενοι και κρεών ανθρωπίων εμφορηθήναι και λείαν πολλής εκ της ημεδαπής επισυνάξαι» (X, 2, 4) — «τούτον γαρ το βάρβαρον άπαν έτοιμον προς σφαγής και πολέμου» (IX, 3, 3).

9. Ο Ευστράτιος Νικαίας (περ. 1050 - περ. 1120), θεολόγος και φιλόσοφος, μαθητής του Ιωάννη Ιταλού, υπήρξε ευνοούμενος του Αλέξιου, και σύμβουλος του στον αγώνα κατά των αιρετικών βογομίλων τελικώς καταδικάστηκε όπως ο δάσκαλός του ως αιρετικός. Ο αυτοκράτορας, ο οποίος είχε παίξει ενεργό ρόλο στην καταδίκη του Ιταλού, δεν μπόρεσε να σώσει τον ευνοούμενό του Ευστράτιο.

μα της ιστορίας τούτοις καταμιαίνεται» (VI, 14, 1)

Επιπλέον, το να δίνει κανείς τα σωστά ονόματα στα πράγματα, η ικανότητα δηλαδή ονοματοδοσίας είναι πράγματι τέχνη βασιλική: «ει γαρ τις εις επιστήμην και τινά υπερτάτην φιλοσοφίαν ανάγοι την βασιλείαν ώσπερ τέχνην ύσαν τεχνών και επιστήμην επιστημών, θαυμάσοιτο αν και τον εμόν πατέραν οίόν τινά επιστήμονά τε και αρχιτέκτονα τα υπό την βασιλείαν καινοτομούντα και πράγματα και ονόματα· πλην όσον οι μεν των λογικών επιστημών προστάται δια σαφήνειαν τα τοιαύτα των ονομάτων εφεύραντο, ο δ' επιστημονάρχης ούτος της βασιλείας Αλέξιος προς το ξυμφέρον άπαντα τη βασιλεία διωκονόμητο ξενίζων πολλάκις και περί την τάξιν των πραγμάτων και περί την κλήσιν των ονομάτων» (III, 4, 3). Να παρατηρήσουμε ότι το ανωτέρω απόσπασμα αναφέρεται σε ζητήματα φιλοσοφίας και μάλιστα πολιτικής φιλοσοφίας. Οπωσδήποτε, η ονοματοδοσία είναι μια δραστηριότητα αντάξια του Μ. Αλεξάνδρου που κατακτούσε τόπους, ύψωνε πόλεις και τις ονόμαζε (VII, 5, 3). Κατά λογική επαγωγή, όποιος ξέρει να ονομάζει σωστά τα πράγματα είναι άνδρας βασιλικός (ή και γυναίκα βασιλική).

Δεν πρέπει λοιπόν να παρασυρθούμε στη γνώμη ότι η συγγραφέας είναι μια φιλολογίζουσα γλωσσοπλάστης, που έχει αναγάγει όλες τις συγκρούσεις, αυτές μεταξύ βαρβάρων και βυζαντινών, αλλά και όλες τις άλλες, σε ρητορικές αντιπαραθέσεις και που ζει, ρεμβάζοντας κάπως, σε ένα φανταστικό αττικίζοντα κόσμο. Η θεώρηση της Άννας δεν υπολείπεται ρεαλισμού. Η σκέψη που υπολανθάνει στο καλλολογικό αίσθημά της είναι ότι πίσω από τις φαύλες λέξεις κρύβονται φαύλες πράξεις και πίσω από τις φαύλες πράξεις, φαύλοι άνθρωποι· αυτό δεν είναι απλά και μόνο ένα ρητορικό σχήμα. Η τραγικότητα της ιστορίας είναι ότι, «ο χρόνος ρέων ήθη ανδρών παντοδαπά προς κακίαν αναφύει και πάντολμα» (I, 13, 3) — «ο χρόνος που τρέχει γεννά άνδρες με πολλές ροπές στην κακία και που τα επιχειρούν όλα». Αιτία είναι πάντα το προσωπικό συμφέρον — αν και συχνά δεν κατορθώνεται το εγωιστικό ζητούμενο —,¹⁰ έτσι, που οι συμφεροντολόγοι και προς την κακία ρέποντες να είναι «αναισχύντως ποιούντες» (II, 10, 4). Τα εγκόσμια τα κυβερνά η Τύχη, που άλλους τους υψώ-

10. «Αλλά έοικε πως τα τοιαύτα ήθη των ανθρώπων παλίμβολα και πολλά χρώματα μεταλαμβάνοντα κατά τας των πραγμάτων μεταβολάς, και τω μεν κοινώ οι τοιούτοι πάντες αξύμφοροι, εαυτοίς δε ειςιν ασφαλέστατοι τα κατ'αυτούς και μόνους ξυμφέροντα δοικονομούμενοι και ως τα πολλά αποτυγχάνοντες» (I, 16, 7).

νει και άλλους τους καταβαρθερώνει¹¹. Ωστόσο, για τον ευσεβή άνθρωπο, «της Τύχης ουν εστι (τα) των υπό την τιμωρίαν ανθρώπων, ην εγώ», γράφει η Κομνηνή, «θείαν ψήφον είναι λογιζομαι, και δει καλείν εκείνην εις αρωγήν... εγώ δε το παν εις την του Θεού ανατίθημι Πρόνοιαν» (ΧΙΙ, 6, 9). Εξαιτίας της τυραννίας αυτής της Τύχης, βλέπουμε το «ανορθολογικό στοιχείο» της Ιστορίας να εκδηλώνεται με κάθε είδους συμβολισμούς: προφητείες, όνειρα, μαντείες, ή και κάθε λογής σημεία του ουρανού.

Η Αλεξιάδα είναι, επίσης, ένα βιβλίο πάνω στον πόλεμο, καθώς μεγάλο μέρος της δίνει περιγραφές εκστρατειών, μαχών και συγκρούσεων, που διακόπτονται από παραδρομές-παρεκβάσεις με σχόλια και αναμνήσεις της Κομνηνής. Ο πόλεμος δεν είναι τίποτε άλλο από μια αντιπαράθεση φυσικής ισχύος και πρώτιστα φυσικής ορμής μεγάλων στρατηλατών. Και ποιός μπορεί να γλυτώσει από την τυραννία της φύσης — «και τι γαρ δει προς φύσιν και την εκ ταύτης τυραννίδα ποιείν;» (V, 5, 4). Άλλωστε και το Βυζάντιο «φύσει άρχει των άλλων εθνών». Επειδή συχνά η φυσική ισχύς των αντιπάλων είναι ισοδύναμη, αυτό που κάνει να γέρνει η ζυγαριά είναι η πανουργία¹². Σε καμμία ωστόσο περίπτωση δεν πρέπει κανείς να ξεχνά ότι: «ειρήνη μεν γαρ τέλους εστί πολέμου παντός» (ΧΙΙ, 5, 2). Το να θέλει κανείς τον πόλεμο για τον πόλεμο είναι υπόθεση «ανοήτων στρατηγών, δημαγωγών», και των «όλεθρον πραγματευομένων της πόλεως» (ΧΙΙ, 5, 2). Η Άννα Κομνηνή καταδικάζει οποιαδήποτε βίαιη συμπεριφορά, κάθε παραφορά, ακόμη και στην ιδιωτική ζωή, σύμφωνα με το λεχθέν από τον απόστολο Παύλο: «χείρας ταχέως μηδενί επιτίθει» (I, 8, 7 = Α΄ Τιμ. 5, 22)¹³. Το ιδανικό του Βυζαντινού είναι η αυτοσυγκράτηση, η αυτοπει-

11. «Οία τα της τύχης· υψού μεν αίρει τον ανθρώπινον βίον ότε επιμειδιάν αυτώ θελήσει, και διάδημα βασιλικόν αυτώ περιτίθησι και περιπορφύρει τα πέδιλα· επάν δε τας οφρύς τούτοις επισνάξη, αντί της πορφυρίδος και των στεμμάτων τα μέλανα ρέκη καταμφέννυσιν» (ΙΙΙ, 1, 1).

12. «Εγώ μεν ουν ανδρείαν οίμαι, όταν τις συν ευβουλία της νίκης κρατήσσει· το γαρ θυμοειδές της ψυχής και δραστήριον άνευ του φρονείν κατηγορούμενον γίνεται και θράσος εστί αντί θάρσους... Και πρώτη εστίν αρετών η στρατηγών σοφία κτάσθαι νίκην ακίνδυνον· τέχνη δ' ηνίοχος περιγίνεται ηνίοχοιο, φησίν Όμηρος. Το γαρ μετά κινδύνου νικάν και η Καδμόθεν παροιμία διαφανλίζει» (ΧV, 3, 2).

13. Ας δούμε, για παράδειγμα, το μάλλον μελανό πορτραίτο του Ιωάννη Ιταλού, ο οποίος μαζί με τα διαλεκτικά επιχειρήματα, συνήθιζε και να βιαιοπραγεί. Ακόμη και ο ίδιος σεβαστοκράτορας Ισαάκ, «τούτο μόνον είχε ψόγου άξιον εν τοις πολέμοις ουμός θεός, ότι προς συμβολάς ακατάσχετος ην» (ΙΙΙ, 3, 5) — «ουδέ γαρ όλως τον θυμόν περιυλακτούντα χαλιναγωγείν ηπίστατο, πα-

θαρχία, η συνέχεια δηλαδή της ρωμαϊκής *gravitas*, στωϊκής καταγωγής και επεξεργασίας¹⁴. Ζητούμενο, λοιπόν, είναι η σταθερότητα του χαρακτήρα, άσχετα με τα κάθε λογής εξωτερικά συμβάντα: «ειώθασι γαρ οι φρόνημα στάσιμον έχοντες εμμένειν εφ'οις αν κρίνωσι, των δ'έξωθεν επισυμβαινόντων καταφρονεῖν... τους πύργους φυλάσσοντες» (II, 9, 3-4). Η μεταφορά του πύργου, στωϊκής και αυτή επίδρασης¹⁵, είναι πολύ συχνή στην Άννα και αναφέρεται στην οικοδόμηση ενός εσωτερικού εαυτού αδιατάρακτου μπροστά στις εναλλαγές της Τύχης. Τα φυσικά χαρίσματα, χωρίς την εσωτερική αυτή διεργασία, μονάχα «εις θάμβους και τέρψιν τους πολλούς εκκαλούμενα», είναι χαρίσματα που θαμπώνουν τους πολλούς, εξωτερικά και μόνο.

Το πολιτικό αντίκρουσμα της αυτοπειθαρχίας, από την άλλη, είναι η απόκρυψη των πραγματικών στόχων του πολιτικού άνδρα: «ο βασιλεύς... την μεν καρδίαν παλλομένην εις θυμόν και οργήν επέσχεν αντίκα... εταμειύετο δε και υπώρτυτε την οργήν» (VII, 9, 4, και σε πολλά άλλα σημεία επίσης). Έχουμε δηλαδή να κάνουμε εδώ με την προβολή μιας αξίας που λειτουργεί σε πολλαπλά επίπεδα: στη γλώσσα, ως καλολογία, στην ηθική, ως αυτοσυγκράτηση, στην πολιτική πρακτική, ως απόκρυψη. Οπωσδήποτε, σε κάθε περίπτωση, ο χρόνος

ρεφέρετο δε και υπό ψιλού, ει έτυχε ρήματος» (VIII, 8, 3).

14. Παράδειγμα, η ψυχραμία του αυτοκράτορα όταν αναγγέλεται στην αυλή η εισβολή του νορμανδού Βαϊμόντου. Όλοι παγώνουν από τον φόβο τους, εκτός από τον Αλέξιο, ο οποίος ήρεμα καλεί στο τραπέζι για το γεύμα, αφήνοντας τις έννοιες για αργότερα: «Προς άριστον, έφη, το παρόν τραπώμεθα· τα δε γε κατά τον Βαϊμόντον αύθις κατασκευόμεθα» (XII, 9, 7). Ακόμη και μέσα στη θανάσιμη ασθένεια, ο Αλέξιος συγκρατείται και δεν φανερώνει τον πόνο του — «οικ ενεδείξατο μεν αλήσσαι φερεπονώτατος ων» (XIV, 4, 2). Όμως, η αυτοπειθαρχία του βυζαντινού δεν είναι δείγμα εξαιρετης προσωπικότητας και μόνο, αλλά βασίζεται στην πίστη και στο φόβο του Θεού, δηλαδή στην ευσέβεια. Ο Αλέξιος ήταν πολύ ευσεβής: «Ην γαρ και εις Θεόν μεγίστην έχων πίστιν και τούτον μεν ες μέσον δια παντός περιφέρων, όρκου δε παντάπασιν απεχόμενος» (V, 4, 8) — «ην γαρ ο βασιλεύς ούτος άντικρυς ιερατικώτατος και την αρετήν και τον λόγον, ως ειπείν, ευσεβείας απάσης αρχιερεύς. Διδασκαλικώτατος τε γαρ ην του ημετέρου δόγματος και αποστολικός την προαίρεσιν και τον λόγον» (VI, 8, 4). Τόσο, μάλιστα, περισσότερο εξαιρείται η ευσέβειά του καθ'όσον ο αυτοκράτορας είχε κατασχέσει την εκκλησιαστική περιουσία για τις ανάγκες του πολέμου. Για την ευσέβεια ως στοιχείο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, βλ. A. Guillou, «La vie quotidienne à la haute époque byzantine, "Eusebeia": piété. Une réflexion lexicographique», *17th International Byzantine Congress. Major Papers*, Washington 1986, σσ. 189-209.

15. Βλ. P. Hadot, *La citadelle intérieure. Introduction aux Pensées de Marc-Aurèle*, Paris, Fayard, 1997, 386 σσ.

ακάθεκτος παρασέρνει τα πάντα, «γεννά τα άδηλα και αποκρύπτει τα φανερωθέντα» («τα τε άδηλα φύων και τα φανέντα αποκρυπτόμενος», Προοίμιο, I, 1 = Σοφοκλής, *Αίας* 646). Η Άννα Κομνηνή θέλει να συμμετάσχει και η ίδια σε αυτή την κίνηση αποκάλυψης της αλήθειας, χάρη στην αντικειμενικότητά της ως ιστορικού, την οποία και διαφημίζει σε πολλά σημεία του βιβλίου της. Ωστόσο, το έργο της περιέχει σημεία περιέργης αποσιώπησης, που, όπως λέει, της επιβάλλονται από το σκληρό νόμο της Ιστορίας. Έτσι, στο πορτραίτο, που μας δίνει η Κομνηνή, της βασιλομήτορος Άννας Δαλασσηνής, η οποία ήταν υπόδειγμα ευσέβειας και η οποία εκτελούσε χρέη αντιβασιλέως όταν ο Αλέξιος «*σχήμα βασιλείας είχεν, η δε Άννα Δαλασσηνή την βασιλείαν αυτήν*» (III, 7, 5), η συγγραφέας δεν ολοκληρώνει τον πανηγυρικό αυτής της γυναίκας, της ισάξιας αν όχι καλύτερης των ανδρών, επειδή «*τα της ιστορίας ουχ ούτως άδειαν δίδωσι τω Ξυγγράφοντι*» (III, 8, 5).

Το εγκώμιο της μητέρας της, βασίλισσας Ειρήνης Δούκαινας, άλλο μεγάλο υπόδειγμα ευσέβειας - παραπέμπω στο πορτραίτο της στην Αλεξιάδα - , η οποία και στήριξε απόλυτα την κόρη της στις πολιτικές φιλοδοξίες της, το ολοκληρώνει η συγγραφέας, όλο θλίψη από τις αναμνήσεις, με αυτά τα λόγια: «*έτρωσέ μου την καρδίαν η των ρηθέντων μνήμη και ώσπερ εις πέλαγος άλλων διηγημάτων εμπέπτωκα. Αλλά με θεσμός ιστορίας απείργει*» (V, 9, 3). Για τον αδελφό της Ανδρόνικο, που επίσης την υποστήριξε στην προσπάθειά της να οικειοποιηθεί τον θρόνο, και που πέθανε νέος, λέει: «*μονωδείν με το επί τούτω πάθος εκβιάζεται, άλλ'ο της ιστορίας νόμος εκείθεν αύθις απείργει*» (XV, 5, 4). Και πάλι ο καταθλιπτικός νόμος της ιστορίας.

Ποια είναι τα αίτια αυτών των ξαφνικών αποσιωπήσεων; Δεν πρόκειται για απλές παραλείψεις ή «ελλείψεις» όπως λέγονται στην τεχνική γλώσσα της ρητορικής. Η «έλλειψη» συνιστά μια παράλειψη που εύκολα μπορεί να συμπληρωθεί, είναι δηλαδή στοιχείο ύφους ή λάθος σύνταξης. Η «αποσιώπησης» είναι κάτι σημαντικότερο: «Αποσιώπησης εστι λόγος επιτείνων το παρασιωπώμενον, ή παραλείπων το γνωσκόμενον, ή σιωπών το αισχρόν»¹⁶. Μια εκδοχή για τον λόγο αυτών των αποσιωπήσεων¹⁷, βρίσκουμε στην άρνηση της πριγκίπισσας να

16. Αλεξάνδρου, *Περί Σχημάτων*, έργο που βρίσκουμε και σε βυζαντινές συναγωγές ρητορικών μεθόδων, C. Walz, *Rhetores Graeci* IV, ανατύπωση Osnabrück, 1968, σ. 450

17. Οι «αποσιωπήσεις» αυτές της Άννας έχουν ήδη επισημανθεί από τον B. Leib («Les silences d'Anne Comnène ou ce que n'a pas dit l'Alexiade», *Byzantinoslavica* XIX/1, 1958, σσ. 1-11), ο οποί-

εκθέσει τα της αιρέσεως των Βογομίλων: «με καλύει και αιδώς, ως που φησιν η καλή Σαπφώ, ότι συγγραφεύς έγωγε γυνή και της πορφύρας το τιμιώτατον και των Αλεξίου πρώτιστον βλάστημα τα τε εις ακοήν πολλών ερχόμενα σιγής άξια. Βούλομαι μεν γράφειν, ίνα το πλήρες της των Βογομίλων παραστήσω αιρέσεως· αλλ' ίνα μη την γλώτταν μολύνω την εμαντής, παρήμι ταύτα» (XV, 9, 1). Και αλλού, προκειμένου να αποσιωπήσει μια ατιμία, η οποία είχε σχέση με τον Πάπα, γράφει: «είπον αν και την ύβριν, ει μη με και γυναικεία και βασιλική επείχεν αιδώς» (I, 8, 3). Αυτή η φράση, «γυναικεία και βασιλική αιδώς», κλείνει μέσα της την ουσία, κατά κάποιον τρόπο, της ύπαρξης της Κομνηνής: είναι μια γυναίκα βασιλική, βασιλικής καταγωγής, πορφυρογέννητη όπως τόσο συχνά επιμένει να λέει, και με βασιλικές βλέψεις, καθόσον πρωτότοκη, και φιλόδοξη. Η αναφορά όμως στην «αιδώς» δεν ακυρώνει, άραγε, τις πολιτικές φιλοδοξίες της, ως χαρακτηριστικό γυναικείας ψυχοσύνθεσης, ιδιωτικής και διόλου δημόσιας φύσεως; Αντίθετα, η «αιδώς», σύμφωνα με τις αντιλήψεις της κλασσικής πολιτικής σκέψης, αποτελεί μαζί με τη «δίκη», κύριο στοιχείο της συγκρότησης των πολιτικών κοινωνιών, όπως υποστηρίζει ο Πλάτων με τον περιφνημο μύθο του Πρωταγόρα στον ομώνυμο διάλογο (322 b-d)¹⁸. Κατά τον Αριστοτέλη, η «αιδώς», συνώνυμη της «αισχύνης», δεν είναι αρετή, αλλά μάλλον πάθος, αίσθημα δηλαδή, που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τη νεότητα (*Ηθικά Νικομάχεια* IV, 15, 1128 b 10 κ.επ.). Αλλού, στο ίδιο αριστοτελικό έργο, η «αιδώς» εμφανίζεται ως πηγή θάρρους, όπως στις περιπτώσεις του Διομήδη και του Έκτωρα (III, 11, 1116 a 31). Επιπλέον, αν και δεν είναι αρετή, η αιδώς, είναι ωστόσο και αυτή μια μεσότητα¹⁹.

ος και τις εξηγεί αναφερόμενος στην πάλη γύρω από τον Αλέξιο για τη διαδοχή της εξουσίας. Ωστόσο, οφείλουμε να κάνουμε εδώ μία διάκριση μεταξύ ιστορικής εξήγησης και εξήγησης από τη σκοπιά μιας «ιστορίας των ιδεών». Η πρώτη παραμένει στο επίπεδο των πραγματικών αντιπαραθέσεων, χωρίς να εμβαθύνει στις θεωρητικοποιήσεις των αντιπαραθέσεων που επιχειρούν τα δρώντα πρόσωπα, ιδίως όταν αυτά είναι υψηλής μορφώσεως όπως η Άννα Κομνηνή, και που εξελίσσονται, και αυτές, σε μέρος της διαμάχης την οποία εκφράζουν με θεωρητικούς όρους.

18. Βλ. και Κ. Δεσποτόπουλου, *Φιλοσοφία της ιστορίας κατά Πλάτωνα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1983, σ. 29 κ.επ.

19. Αριστ. *Ηθ. Νικ.* 1108 a 30 -35. Στην Αλεξιάδα έχουμε αναφορά στην αριστοτελική έννοια της «μεσότητας», όταν, σχετικά με τον νορμανδό εισβολέα Βαΐμόντο, η Κομνηνή γράφει: «εγώ δ'ούποτε πονηρόν εθεασάμην μη του ορθώς τι ποιείν πόρρω που εν πάσιν λόγους και πρακτέους θέοντα· οπηνίκα γαρ τις της μεσότητος εκσταίη, προς οπότερον αν των άκρων νεύσειε, πόρρωθεν της

Η διάκριση αυτή των διαφόρων ειδών αιδούς βρίσκει απήχηση στην Κομνηνή. Στην Αλεξιάδα βρίσκουμε κι άλλες αναφορές στον Σταγυρίτη, αλλά πολύ χαρακτηριστική είναι επίσης η δυναμική σκιαγράφηση της αιδούς, ως κίνητρο γυναικείου αλλά και κοινωνικού θάρρους συνάμα, σε αντιδιαστολή προς το αίσθημα της δειλίας. Ζωντανό παράδειγμα αυτής της διάκρισης είναι η βασίλισσα Ειρήνη, η οποία π.χ. επέμενε να συνοδεύει τον Αλέξιο στις πολεμικές εκστρατείες του, κάτι ασυμβίβαστο για βυζαντινή γυναίκα: «επειδάν δε μέλλοι δημοσιεύειν εαυτήν κατά τινα χρεία αναγκαιότατην ως βασιλίδα, αιδούς τε υπεπίμπλατο και ερύθημα ευθύς εξηνήκει ταις παρειαίς» (XII, 3, 2). Η αιδώς της όμως δεν ήταν δειλία, αλλά μάλλον φόβος για το καλό του αυτοκράτορα: «ου γυναικώδες τι ενεδείξατο και αθαρές ήθος, οία τα πολλά τας γυναίκας ορώμεν πασχούσας, επειδάν τι φοβερόν ακούσσωσι. Και αυτό το χρώμα κατηγορεί της ψυχής την δειλίαν, και συχνάκις ανακακύνουσι γοερόν ώσπερ εκ του σχεδόν αιταίς των δεινών εφεστηκότων. Αλλ' η γε βασιλίς εκείνη, καν εδεδοίκει, περί τω αυτοκρατόρι εδεδοίκει, μη τι πάθη άτοπον· δευτέρως δε περί εαυτής επεφοβήτο» (XV, 2, 2). Τι αντίθεση ανάμεσα σ' «εκείνη, χρήμα θαυμάσιον εις αιδώ» (XII, 3, 3) και τους προαναφερθέντες «αναισχύντως πράττοντες»²⁰.

Ας θυμηθούμε ότι η Άννα περηφανευόταν στο «Προοίμιό» της για τις γνώσεις της περί της πλατωνικής και αριστοτελικής φιλοσοφίας. Είναι γνωστό το ειδικό βάρος που είχε κατά τον Μεσαίωνα ο αριστοτελισμός. Αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για την περίπτωση της Κομνηνής, η οποία, σύμφωνα με μαρτυρία του Γεωργίου Τορνίκη²¹, διατηρούσε κύκλο σχολιαστών του Αριστοτέλους, ανάμεσα στους οποίους και ο προαναφερθείς Ευστράτιος Νικαίας και, κατά

αρετής έστηκε» (X, 11, 4). Η αριστοτελική επιρροή είναι ολοφάνερη. Τέλος, τη φράση «με κωλύει αιδώς», που είδαμε παραπάνω και την οποία η Άννα αποδίδει σωστά στη Σαπφώ, βρίσκουμε και στον Αριστοτέλη, που παραθέτει ολόκληρη τη σχετική στροφή (Ρητορ. 1367 a 10).

20. Σύμφωνα με νεώτερους ιστορικούς, την εποχή του Αλεξίου παίχτηκε ένα δράμα κατά το οποίο συγκρούστηκαν οι ανδρικές και γυναικείες φιλοδοξίες για την εξουσία· στη διαμάχη αυτή ο Αλέξιος, τον οποίο ο Lemerle χαρακτήρισε κάποτε ως «αδύναμο» μπροστά στις γυναίκες, αναδείχθηκε νικητής· βλ. B. Hill, «Alexios I Komnenos and the imperial women», στο M. Mullet-D. Smythe (εκδ.), *Alexios I Komnenos*, Belfast Byzantine texts and translations, Belfast 1996, σσ. 37-54.

21. Βλ. Georges et Démétrios Toṛnikès, *Lettres et Discours*, (εκδ. J. Darrouzès), Paris, 1970, σ. 283· βλ. επίσης, R. Browning, «An unpublished funeral oration on Anna Comnena», *Proceed. Camb. Philol. Soc.* 188, 1962, σσ. 1-12.

πάσα πιθανότητα, ο Μιχαήλ Εφέσιος²². Και οι δύο τους συνέγραψαν σχόλια στα *Ηθικά Νικομάχεια*²³ αλλά και σε άλλα έργα του Αριστοτέλους. Ωστόσο, στα σχόλια αυτά δεν αγνοείται η πλατωνική φιλοσοφία, ούτε από τον Ευστράτιο²⁴, ούτε από τον Μιχαήλ²⁵, οι οποίοι επιδεικνύουν την ίδια πλατωνικο-αριστοτελική παιδεία που επικαλείται και η Κομνηνή. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο Μιχαήλ σχολίασε και τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλους²⁶, και μάλιστα ο σχολιασμός του αυτός είναι μοναδικός στον Μεσαίωνα ύστερα από μια μακρά περίοδο λήθης του έργου. Όλα αυτά συνηγορούν υπέρ μίας σημαντικής παρουσίας της κλασικής πολιτικής φιλοσοφίας στην ιστορική και πολιτική σκέψη της Άννας Κομνηνής²⁷.

Η αποσιώπηση, λοιπόν, τίθεται εδώ ως πολιτική κίνηση πολιτικής γυναίκας. Ωστόσο, σε κάποια στιγμή, η Κομνηνή θα υπερβεί το νόμο της ιστορίας που της υπαγορεύει τη σιωπή, «*θεσμούς ιστορίας υπερεκπίπτειν έρχομαι*» (XV, 11, 2), εκθέτοντας ταυτόχρονα και τα αίτια της σιωπηλής στάσης της. Πρόκειται για τη μεγάλη σκηνή, το τελευταίο κεφάλαιο, όπου περιγράφεται ο θάνατος του αυτοκράτορα, όταν ο πανηγυρικός αλλάζει σε μονωδία και οι αναγνώστες γινόμαστε μάρτυρες μιας αλλαγής τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο:

22. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α', κεφ. 1ο: «Φιλοσοφία» (μτφρ. Λ. Μπενάκης), Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1987, σσ. 81-83, και P. Moraux, «Les manuscrits d'Aristote», *D'Aristote à Bessarion*, Québec, Les presses de l'Université Laval, Les conférences Charles de Koninck, 1970, σ. 77.

23. Τα σχόλια αυτά εκδόθηκαν στη σειρά *Commentaria in Aristotelem Graeca*, τ. XX, εκδ. G. Heylbut, Berlin 1892. Ο Ευστράτιος σχολίασε τα βιβλία 1 και 6, και ο Μιχαήλ τα βιβλία 5, 9 και 10 των Ηθικών· βλ. Λ. Μπενάκης, «Η αριστοτελική ηθική στο Βυζάντιο», *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, (εκδ. Δ. Ν. Κούτρας), Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών το «Λύκειον», 1996, σσ. 252-259, ιδίως σσ. 254-256.

24. Βλ. *Commentaria ...*, σσ. 39, 24 κ. επ.

25. Βλ. *Commentaria...*, σσ. 483, 3 - 515, 30 - 537, 13 - 579, 5 - 598, 23 κ.α.

26. O. Immisch (εκδ.), *Aristoteles. Politica*, Leipzig, Teubner, 1929², σσ. XVII-XXI και 293-327· βλ. Λ. Μπενάκης, «Αγνοήθηκε στο Βυζάντιο η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους;», *Φιλοσοφία και Πολιτική*, Αθήνα, Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Καρδαμίτσα, 1982, σσ. 230-236.

27. Βλ. G. Arabatzi, «L'aristotélisme politique d'Anne Comnène», *Η κατ'Αριστοτέλη πολιτική ισότητα και δικαιοσύνη και τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας*, (εκδ. Δ.Ν. Κούτρας), Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών το «Λύκειον», 2000, σσ. 28-36. Για τον R. Katicic («Η αρχαιομάθεια...» και «Άννα η Κομνηνή...», ό.π.) η μορφή της Αλεξιάδας προέρχεται από τη μείξη του ιστορικού είδους με το έπος, κάτι που οφείλεται στην αγάπη της μεσαιωνικής φεουδαρχίας για το επικό στοιχείο.

κατ' αρχάς, η Άννα και η μητέρα της υποπίπτουν στο αμάρτημα του γοερού θρήνου, ανάρμοστο για βυζαντινές δεσπωσύνες, πραγματική προσβολή ενάντια στη βυζαντινή αυτοσυγκράτηση. Κατά δεύτερον, όμως, η χαλάρωση αυτή της αυτοσυγκράτησης επιτρέπει να ριφθούν υπόνοιες για την υφαρπαγή του θρόνου από τον Ιωάννη Κομνηνό, αδελφό της Άννας. Την ώρα που οι δύο γυναίκες, η βασίλισσα Ειρήνη και η καισάρισα Άννα κλαίνε για το επερχόμενο τέλος του αυτοκράτορα και προσπαθούν να τον πείσουν να κλίνει υπέρ της διαδοχής του συζύγου της Άννας, Νικηφόρου Βρυέννιου, «ο της βασιλείας διάδοχος ... επέσπευδε την εξέλευσιν και ηρείγετο εις το μέγα παλάτιον» (XV, 11, 17), προκειμένου να διασφαλίσει την αναρρίχηση του στο θρόνο. Η προσπάθεια της βασίλισσας και της κόρης της απέτυχε. Το ίδιο βράδυ, ο άρρωστος αυτοκράτορας, εγκαταλειμμένος, άφηνε την τελευταία του πνοή²⁸.

Συμπερασματικώς, οφείλουμε να κάνουμε εδώ την υπόθεση κατά πόσο η ιστορική συγγραφή της Άννας Κομνηνής, παράλληλα με το αίτημα για γλωσσική και υφολογική καθαρότητα εκφράζει και ένα σύστοιχο κάπως αίτημα για πο-

28. Η άποψη του Leib, την οποία και συμμεριζόμαστε, είναι ότι η τελευταία σκηνή του βιβλίου φωτίζει όλες τις «αποσιωπήσεις» της Αλεξιάδας: «Για τους γνώστες, η σκηνή που διαδραματίζεται δίπλα στο κρεβάτι του μελλοθανάτου είναι τρομακτική και οδυνηρή, ιδίως μέσα σε αυτό το σκηνικό και πίσω από την εξωτερική του όψη. Η Άννα Κομνηνή λέει την αλήθεια, αλλά δεν λέει τα πάντα σχετικά με τα αίτια της βαθιάς δυστυχίας της (η υπογράμμιση δική μου)» βλ. B. Leib, *Les silences...*, ό.π., σ. 8. Ο Leib στηρίζει την ερμηνεία του όχι μόνο στην *Αλεξιάδα*, αλλά και στην *Επιτομή* του Ζωναρά. Να σημειωθεί ότι νέα κριτική έκδοση της *Αλεξιάδας* ετοιμάζουν οι Αθαν. Καμπύλης και D. R. Reinsch για το *Corpus Fontium Historiae Byzantinae – Series Berolinensis* πβ. Αθαν. Καμπύλης, «Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς. Προβλήματα αποκαταστάσεως του κειμένου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 1993, τόμ. 68, τεύχ. 1, σσ. 216-246. Στην παραπάνω ανακοίνωση, ο συγγραφέας προβαίνει σε αποκατάσταση, σε πολλά σημεία, του κειμένου, στο τελευταίο και πολύ σημαντικό κεφάλαιο του βιβλίου. Οι διορθώσεις, πάντως, δεν δείχνουν κάποια υποχώρηση της τάσης για ρητορικότητα της Κομνηνής, το αντίθετο μάλιστα. Τέλος στην *Αλεξιάδα* συναντούμε κριτική της ανοησίας του διαδόχου —«*αβελτηρία των διαδεξαμένων τα σκήπτρα*» (XIV, 7, 5) ενώ ο μόνος ψόγος που εκφέρεται για τον Αλέξιο σ'ολόκληρο το έργο της Κομνηνής είναι η τύφλωση που υπέστησαν, παρά την χάρη που τους δόθηκε, οι στασιαστές Διογένης και Κεκαυμένος Κατακαλών: «*ει δε και ο βασιλεύς περί τούτου παρ' αυτών εισηγηθείς ενδέδωκεν ή και το παν της εκείνου γνώμης ην, Θεός αν ειδείη έγωγε τέως ου πάνν τι γινώσκειν έχω βεβαίως*» (IX, 9, 6). Η ίδια, άλλωστε, η Άννα βεβαιώνει: «*Η γε και όπη τον πατέρα σφαλλόμενον ίδοιμι, άντικρυς και παραβαίνω τον νόμον τον φυσικόν και της αληθείας εξέχομαι, φίλον μεν και τούτον ηγουμένη, φιλτέραν δε την αλήθειαν έχουσα*» (XIV, 7, 3).

λιτική «καθαρότητα», ιδίως σε θέματα δικαίου διαδοχής²⁹, μέσα από μια εξαιτομικευμένη πρόσληψη του δυναστικού αισθήματος, θεωρητικοποιημένη μάλιστα με στοιχεία κλασσικής πολιτικής φιλοσοφίας.

29. Για το δίκαιο διαδοχής στο Βυζάντιο, βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, «Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του Βυζαντινού αυτοκράτορος», *Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 22ος, εν Αθήναις, 1957 και Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, «Αυτοκρατορική διαδοχή», *Η πολιτική θεωρία των βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1992, 43-45. Για την ανάπτυξη του δυναστικού αισθήματος τον 11ο αι., βλ. Μιχαήλ Ψελλού, *Χρονογραφία XXVI* (1.102.1-16), ένα απόσπασμα που αναφέρει και ο Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Η Βυζαντινή Ιστορία από τις πηγές*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 36.